

KREŞİN TATAR AĞIZLARININ ÖZELLİKLERİ

Ercan ALKAYA - Zoya KİRİLLOVA***

Özet

Makalede Tatar halkının özel bir grubunu teşkil eden Kreşin Tatar ağızlarının özellikleri ele alınmıştır. Kreşin Tatarlarını yaşadıkları bölgelere, ağız özelliklerine dayanarak beş gruba ayırmaktadırlar. Makalede bu grupların her birine kısaca değinilmiş, Tatar edebî dili ve Tatar Türkçesinin diğer ağızlarıyla ortak ve farklı tarafları gösterilmiştir. Bilhassa asıl fonetik özelliklerden ses denklikleri, benzeşme, aykırılışma, ses türemesi ve ses düşmesi, arkaik Türkçe fonetik özelliklerin korunması gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Kreşin Tatarlarının ayırıcı söz varlığı özellikleri ise bilhassa Hristiyanlık yoluyla giren inançla ilgili adlandırmalarda, maddi ve manevi kültüre ait kelimelerde açıkça görünmektedir. Aynı zamanda şimdiki Tatar edebî dilinde kullanılmayan Eski Türkçe kelimelerin korunması; Arap, Fars, Rus, Çuvaş, Udmurt ve Mari dillerinden alıntılanan kelimeler de dikkate değerdir. Çalışmada Kreşin Tatar ağızlarındaki Tatar edebî dili, Orta (Kazan) ve Batı (Mişer) diyalektleri ile büyük ölçüde ortaklık taşıyan dil bilgisel özelliklere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kreşin Tatarları, ağızlar, ağız özellikleri, Tatar edebî dili, Eski Türkçe.

CHARACTERISTICS OF CHRISTIAN TATAR (KRYASHENS) DIALECTS

Abstract

This study elaborates the characteristics of the dialect of Christian Tatars, a special group of Tatar people. Christian Tatars are classified under five categories regarding the language features and the regions they live. In this study, each of these groups are mentioned briefly. In addition, common and different linguistic features of Christian Tatar dialects with standart language and other Tatar dialects are presented. Especially, phonetic features such as sound correspondences, paromasis, dissimilation, epenthesis and elision, preserving the arkaik Turkish phonetic characteristics are emphasized. The characteristic vocabularies are clearly seen in religious-related onomathesias acquired through Christianity, tangible and intangible cultural words. Besides, the preserved archaic Turkish words and Persian, Russian, Chuvash, Udmurtian, Mari origin loan words are also significant. In this study, the common morphological aspects of Christian Tatar dialect with Tatar standart language and Middle (Kazan), Western (Misher) dialects are also mentioned.

Key Words: Christian Tatars, dialects, dialects features, Tatar standart language, Old Turkic.

Büyük çoğunluğu Tataristan Cumhuriyetinde bulunan Kreşin Tatarları, yaşadıkları bölgelere ve ağız özelliklerine göre beş gruba ayrılırlar: Kazan ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Tav Yagı (Dağ bölgesi) Kreşinleri, Çistay Kreşinleri ve Nogaybek Kreşinleri. Coğrafi olarak da yaşadıkları yerler Tataristan, Başkurdistan, Udmurtistan cumhuriyetleri ile

*Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-mail: ealkaya16@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

**Doç. Dr., Kazan (İdil Boyu) Federal Üniversitesi, Filoloji ve Kültürler Arası Etkileşimler Enstitüsü, TATARİSTAN-RUSYA, e-mail: zkirillova@yandex.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2486-9320>

Samara, Kirov ve Çilebi eyaletleridir. Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri ve Nogaybek Kreşinleri ağız özellikleri bakımından Tatar Türkçesinin Kazan (Orta) grubu ağızları içinde, Tav Yağı (Dağ bölgesi) Kreşinleri ile Çistay Kreşinleri ise Mişer (Batı) grubu ağızları içinde yer almaktadırlar (Bayazitova, 1997: 7-23; İstoriya, 2017: 744; Alkaya-Kirillova, 2018: 51).

Kazan Ardı grubuna Tataristan'ın kuzeybatı rayonlarında ve Kirov vilayetinde yaşayan Kreşin Tatarları girmektedir. Bu grup daha eski olarak kabul edilir ve çok sayıda bilgine göre çok önceden beri bu bölgede yaşayan halkı oluşturur. Etnik içeriği bakımından bunları iki bölüme ayırmak mümkündür. Türk kökenliler ve Fin-Ugor kökenliler (İsxakov, 1994: 26; Bayazitova, 1997: 7-8).

Tüben Kama veya Alabuga grubuna Tataristan'ın doğu rayonlarında, komşu Başkurdistan ve Udmurtistan cumhuriyetlerinde yaşayan Kreşin Tatarları girer. Bilim adamlarına göre bu grubun oluşumunda Nogaylar, Ugorlar, Tatarlaşan Udmurt ve Mariler dahildir. Başkurdistan'daki Kreşinler ise Rus, Çuvaş, Mari, Mordvin ve Udmurt köyleriyle bir arada yaşar, bazı köyleri Tatarca konuşmasına rağmen Hristiyan olan Mari ve Çuvaşlardan dönüşmüştür (İsxakov, 1994: 27-28). Bunlar, elbette konuşma, örf âdet ve giyim kuşam bakımından da farklı özelliklere sahiptir.

Kreşin Tatarlarının üçüncü grubuna Çilebi vilayetinde yaşayan Nogaybekler girer. Onlar da etnik oluşumları bakımından çeşitli aşamalara sahip olmakla biraz farklılık göstermektedir. Pek çok kaynağa göre bu grubun esasını Kazan Ardı Tatarları ve Nogaylar teşkil eder, yine bunlara Mecusî Fin-Ugor ve Orta Asya'dan gelen halklar da katılmıştır (İsxakov, 1994: 28; Bayazitova, 1997: 18). Nogaybekler uzun asırlar boyunca kazak askeri olarak görev yapmışlar ve diğer Tatarlardan farklı yaşamışlardır. Neticede özel bir grup haline gelmişlerdir.

Kreşinlerin dördüncü grubu Tav Yağı veya Melki Kreşinleridir. Tataristan'ın Çuvaşistan ile sınırdaş olan rayonlarında yaşamaktadırlar. Bu grubun oluşumunda Çuvaşların da katkısı vardır. N. Borobyev'e göre bu Kreşinler, Tatar ve Çuvaşlar için ortak olan genel Bulgar kökeninden bu iki etnos daha ayrılmadan şekillenmişlerdir. Maddi kültür ve ağız özelliklerinde Çuvaşlar ve Mişerler ile de ortaklıkları fazlaca bulunmaktadır (Tatarı, 2001: 21-22).

Kreşinlerin son grubu Çistay Kreşinleridir. Tataristan'ın merkez, güney ve güneydoğu rayonları ile Samara vilayetinde yaşamaktadırlar. Bu grup, Hristiyanlığı kabul eden Mişerlerden meydana gelmiştir, bundan dolayı onlara Mişer Kreşinleri de denmektedir. Aynı zamanda bazı köylerin Çuvaşlar ile karışık olduğunu, grubun oluşumunda Kama nehrinin sağ tarafında yaşayan Kreşinlerin de katkısının bulunduğunu söylemek gerekir.

Kreşinlerin büyük bölümü İslam dininden Hristiyanlığa geçen Tatarlardan oluşur. Geriye kalanları ise Tatarlaşan Fin-Ugor halklarından ve Çuvaşlardan gelmiş veya bu halkların güçlü etkisinde kalmıştır (Kirillova, 2015b: 727). Bu görüş, Kreşin ağızlarının ağız özellikleriyle de örtüşmektedir.

Kreşin ağızları ses bakımından Tatar yazı dilinden ayrılmaz. Asıl fonetik özellikleri ise bazı seslerin farklı söylenişi, ses denklikleri, benzeşme, aykırılışma, ses düşmesi, arkaik özelliklerin korunması gibi özelliklerdir. Bunların bazılarını şöyle gösterebiliriz.

Kreşin ağızlarında /a/ sesi üç çeşittir: Dudaksıllaşmayan, dudaksıllaşan ve kuvvetlice dudaksıllaşan. Açık, dudaksıllaşmayan /a/ sesi Tatar Türkçesinin Mişer diyalekti ile ortaklık gösteren Çistay ve Tav Yağı Kreşinlerinde, bunun dışında Nogaybeklerde ve Kazan Ardı'nın bazı yerleşim birimlerinde görülür (Bayazitova, 1997: 24). Kreşinlerin geriye kalan gruplarında, Tatar yazı dilindeki gibi dudaksıllaşan /â/ sesi kullanılır. Sadece, Kazan Ardı grubunun Mişe ve Pakşin yerleşim birimlerinde çok güçlü dudaksıllaşan /a/ görülür.

Yalnızca alıntı kelimelerde bulunan /h/ sesi Kreşin ağızlarında hiç kullanılmaz. Kelime başında düşer: er “her”, awa “hava”. Kelime içinde ya kullanılmaz ya da /g/ sesine dönüşür: şeer “şehir”, bege “paha”, cigaz “cihaz” (Bayazitova, 1997: 35).

Arapça alıntılardaki “ayın” sesi sıklıkla düşer: ayıp (<ayb) “ayıp”, saat/seet (<sā‘at) “saat”, ümür (<‘umr) “ömür” (Bayazitova, 1997: 40).

Akıcı /l/ sesinin düşmesi Kıpçak Türk lehçelerine has bir özelliktir. N. K. Dmitriyev tarafından eski eski bir ses özelliği olarak değerlendirilen bu durum, ağızların tamamında görülmektedir (Dmitriyev, 1955: 279; Bayazitova, 1986: 69; Bayazitova, 1997: 40). Mesela: busa (<bolsa) “olsa”, aysa (<alaysa) “öyleyse”, itse (<iltse) “götürse”, nişep (<nişlep) “ne yapıp”, ütir- (<öltür-) “öldür-”, tutır- (<toltur-) “doldur-”, kitir- (<keltür-) “getir-”, bugan (<bol-ğan) “varmış, olmuş”, küme’ (külme<könlek) “gömlek, elbise”, kigen (<kel-) “gelen”, bumıys (<bulmıys<bol-ma-y-ası) “olmayası, olmayacak” vb. (Alkaya-Kirillova, 2018: 325).

/k/, /g/ ünsüzleri Kreşin ağızlarında ön damak ve art damak olmak üzere iki şekilde kullanılır. Art damakta kullanım Çistay ve Tav Yağı Kreşin ağızlarında oldukça yaygındır. Bu ağızlarda yine /ç/ sesi yerine yarı kapantılı /tç/ kullanılır. /y/ ünsüzü Mişer ağızlarında olduğu gibi düşer. Mesela: kime (<köyme) “kayık, sandal”, kıyaş (<koyaş) “güneş”, ü (<öy) “ev”. öy “ev” kelimesindeki /y/ düşmesi sadece Mişer diyalektinde değil, Sibiryaya Tatar diyalektinde (Tumaşeva, 1961: 58), Orta diyalekte bu bağlamda Nogaybek ve Bakalı Kreşinlerinde de görülür.

Kreşin ağızlarında **-ıw/-ıw, -ıy** ses grupları oldukça yaygındır: ukıw “okuma”, sıw “su”, kitıw “gitme”; niy “ne”, tiliy “diliyor” vb. N. A. Baskakov’a göre **-ıw/-ıw** ses grubu tarihî bakımdan eski Türkçe **-og, -ug, -ıg, -ig, -gı** eklerinden gelmektedir (Baskakov, 1952: 416).

İncelenen ağızlarda ses denklikleri oldukça fazladır. Bunlardan bazılarını şu şekilde gösterebiliriz:

- **y~c:** cöz-yöz “yüz”, cözök-yözök “yüzük”, çeşil-yeşil “yeşil”, cemni-yemli “güzel, hoş”¹.
- **x~k:** kalık-xalık “halk”, keber-xeber “haber”, kakına-xakına “hakkına”, comak-ocmax “cennet”.
- **f~p:** kırpik-kırfik “kiprik”, kelemper-kanefer “karanfil”, pirışte-ferište “melek”.
- **b~m:** mende-bende “kul”, korman-korban “kurban”, madiyan-badyan “anason ekininin bir çeşidi”, metnek-bötnek “nane”.

Kreşin Tatarlarının söz varlığı özellikleri Hristiyanlıkla giren gelenek adlandırmalarında, maddi ve manevi kültüre ait kelimelerde açıkça görülmektedir (Bayazitova, 1997: 82). Aynı zamanda şimdiki Tatar Türkçesinde kullanılmayan Eski Türkçe kelimelerin korunmasıyla birlikte Rusça, Çuvaşça, Udmurtça vd. dillerden gelen alıntılar da dikkate değerdir.

Kreşin Tatarlarının her ağızında Türkçe asıllı kelimeler çoğunluğu oluşturmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki; belirli ölçülerde Müslüman Tatarlardan farklılık gösteren ve yaşamlarından kaynaklı olarak Kreşin (Hristiyan) Tatarlarının ağızlarında Tatar edebî dili ile ortak olan kelimeler dışında yazılı eserlerde yer alan ve günümüz Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmakta olan kelimeler de korunmuştur. Mesela: aru “arı, temiz; mübarek”, ardaklı “hürmetli”, küz “köz”, piçü/pıçu “biç-” vb. (Kirillova, 2015a: 66-67).

Bilim adamların belirttiğine göre, Kreşin ağızlarında arkaik unsurlar korunmuştur. Sadece, Kreşin ağızlarına has olan leksik katman ayrıca önemlidir (Bayazitova, 1986: 10). Bu katmana akrabalık adları: ak biyim “annenin babası”, piçkeçem “görümce”, cırak babay “annenin babası” (Genellikle annenin akrabalarını bildiren adlar cırak “uzak” kelimesi ile ifade

¹ Tatar ağızlarındaki ön ses y~c için bk. Ercan Alkaya, “Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y-/c- Sesi Üzerine”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 1, s. 1, 2017, s. 24-38.

edilir) vb. Giyim kuşam ve süslenme adları: melençik “başlık altına giyilen bone”, çiğçe “şakak hizasına pullar dizilmiş baş giyimi”, süreke “kadın başlığı, melençik ve çiğçenin üzerine takılır”, kalta “iç etek”, tügerek cawlık “iki katlı nakışlanmış, pul ve simlerle bezenmiş baş giyimi”, kesite/kesile, mıytumar/muytomar “üç dört kat pul dizilip yapılmış, bir omuzdan diğer koltuk altına giyilen işlenmiş geniş şerit” vb. girer.

Kreşin Tatar ağızlarında Hristiyan dini geleneklerine ait alıntılar da gayet geniş yer tutar. Meselâ: rojdestvo-raštua/raštıva (Noel bayramı), pasxa-paskı (Paskalya), petrov den-pitraw/pitraw (Petr günü, 12 Temmuz), ilin (den)- ilcin (kön) (İlya günü, 2 Ağustos), pop-pup (papaz), pominki-puminka (anma töreni), vençat-minçet (kilisede nikâhlanma) vb.

Taw Yağı veya Melki Kreşinlerinde Çuvaşçadan gelen alıntılar da görülür: tundi kın (pazartesi), utlari kın (salı), cıkres (ikiz), çaplı (iyi, güzel) vb. (Kirillova, 2015a: 68-69). Melki Kreşinlerinin giyim kuşamları ve süs eşyaları Çuvaşlarınki ile benzerdir ama bunların adları Çuvaşçadan alınmamıştır. Bu kelimeler Türkçe kökenli kabul edilir ve çeşitli dillerde kullanılmaktadır: takıya (parlak taş ve pullarla süslü kadın başlığı, fes), tastar (beyaz keten dokumadan işlenip yapılmış başörtüsü), tastar cawlığı (tastar başörtüsü), ak kalpak (ak kalpak, şapka), kaşpaw (Eskiden kadınların giydiği pullarla süslü yuvarlak börk) vb. (Möxemedova, 2005: 15-16, 19, 25-26).

Kreşin ağızlarında Tatar yazı dili, Orta diyalekt ve Mişer diyalektiyle oldukça fazla ortaklık gösteren dil bilgisel özellikler de bulunmaktadır: Şekil bilgisel özellikler öncelikle fiillerde görülür. Bilhassa, Kreşin ağızları emir çekiminin ikinci teklik şahsında eski -gın/-gın, -ıñ/-iñ (bargın/barıñ “git”); zarf-fiilin -gaçın/-geçin, -gıncı/-gıncı (kilgeçin “gelince”, kilgıncı “gelinceye kadar”), isim-fiilin -ma/-me, -maga/-mege, -mallı/-melli ekleri (alma/almaga “alma, almak”, cırlamalı “türkü söylemek”), sıfat-fiilin diğer Türk lehçelerinde de (mesela Türkiye, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Kırım Tatar, Çuvaş vd.) kullanılan -malı/-meli şeklini (Gadjıyeva, 1975: 146) koruması bakımından dikkati çeker.

Şimdiki zaman çekiminin birinci şahıs ekleri -ıyım/-iyim, -ıyık/-iyik ekleriyle yapılır: cırlıyım “türkü söylüyorum”, işliyik “çalışıyoruz”. Birçok Türk lehçesinde kullanılan bu şekil arkaik bir kullanım olarak kabul edilir. Bazı ağızlarda şimdiki zaman birinci şahıs eki -mın/-mın şeklinde, yani kısaltılmamış olarak kullanılır (Bayazitova, 1997: 55): bilemen (Ed. bilem) “biliyorum”, kilemın (ed. kilem) “geliyorum”. Şimdiki zamanın üçüncü şahıs eki -dır/-dir günümüzde kısaltılmış olsa da, halk türküleri ve halk edebiyatı eserlerinde korunmuştur: Sıwda balık cözedir le, sıw salkının sizedir, ay, sizedir. Awlıbızda bir matur bar, üzegimni özedir, ay, özedir. “Suda balık yüzüyor hey, suyun serinliğini seziyor, hey, seziyor. Köyümüzde bir güzel var, yüregimi parçalıyor, hey, parçalıyor”.

Kreşin ağızlarında yine hâl eklerinin eski şekillerine de rastlanır. Mesela, iyelik eki almış isimlerde yönelme hâl eki -ña/-ne, -ñar/-ner, -nğar/-nğer şeklindedir: tığışne “diğerine”, barısınar “hepsine”, kucanıkınğar “ev sahibininkine” vb. Tüben Kama ve Nogaybek Kreşinlerinde yönelme hâl ekinin tamamen düşmesi de söz konusudur: Bakalı bardılar “Bakalı’ya gittiler”. Yönelme hâli ekinin kullanılmaması Nogay, Başkurt Türkçesi ağızlarında ve Eski Türkçede (Kondrat’jev, 1970: 11) görülmektedir.

1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki almış isimler -nı/-nı belirtme hâl ekini alır ama Çıstay ağızında ve Tüben Kama’nın Zey Kreşinleri ağızında Oğuzcadaki -ı/-ı eki kullanılır: bağıtımı “bahtımı”, cawlığını “başörtünü” vb. Bu şekil de yine arkaik olarak kabul edilir (Bayazitova, 1997: 45-46). Ayrılma hâl eki olarak Kreşin Tatar ağızlarında -dAn, -tAn ekleri kullanılır, sadece türkülerde eski -dıyn/-din, -tıyn/-tin şekilleri korunmuştur: uramdıyn uzıp bara, kaşındin küzi kara, kırığındin göller tama, kürsem cöregim cana “Sokaktan geçip gidiyor, gözü kaşından karadır; Kırığından güller damlıyor, görsem yüregim yanıyor”.

Sonuç olarak Tatar halkının özel bir grubunu oluşturan ve çeşitli bölgelerde dağınık olarak yaşayan Kreşinler, ağız özellikleri bakımından da, gelenek göreneklere bakımından da

ilgi çekici özellikler arz etmektedirler. Kreşin ağızlarında asıl fonetik özelliklerden bazı seslerin farklı söylenişi, çok sayıda ses denklikleri, seslerin düşmesi vb. gibi hususlara rastlanmaktadır. Eski Türkçe şekillerin korunduğunu gösteren dil bilimsel özelliklerin çoğu hâl eklerine ve fiil şekillerine aittir. Kreşin Tatarlarının söz varlığı özellikleri ise örf âdet, gelenek, bayram, akrabalık, giyim kuşam vb. adlandırmalarda görünmekte, aynı zamanda şimdiki Tatar yazı dilinde kullanılmayan Eski Türkçeye has kelimelerin korunması, çeşitli dillerden alınan kelimeler de dikkate değerdir.

Kaynakça

ALKAYA, E. (2017). Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y-/c- Sesi Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 1, s. 1, 2017, s. 24-38.

ALKAYA, E. ve KİRİLLOVA, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. İstanbul: Kesit Yay.

BASKAKOV, N. A. (1952). *Karakalpakskiy Yazık. Çast' 2. Fonetika i Morfologiya*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

BAYAZİTOVA, F. S. (1997). *Kireşinner. Tıl Üzinçelikleri hem Yola İcatı*. Kazan: Matbugat Yortı Neşriyatı.

BAYAZİTOVA, F.S. (1986). *Govori Tatar-Kryaşen v Sravnitel'nom Osveşçenii*. Moskva: Nauka.

DMİTRİYEV, N. K. (1955). Soglasnyı S i Z v Türskix Yazıkax: *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Türskix Yazıkov*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

GADJİYEVA, N. Z. (1975). *Problemi Türskoy Areal'noy Lingvistiki: Sredneaziyatskiy Areal*. Moskva: İnstitut Yazıkoznaniya AN SSSR.

İstoriya i Kultura Tatar-Kryaşen (XVI-XX vv.): Kollektivnaya Monografiya (2017). Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT.

İSXAKOV, D. M. (1994). Kireşinner. Tarixi-Etnografik oçerk, *İdil*. Kazan. S. 6, s. 23-31.

KİRİLLOVA, Z. (2015a). Kreşin Tatarları Ağızlarında Türkçe Asıllı ve Alıntı Kelimeler: *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2015, s. 64-70.

KİRİLLOVA, Z. (2015b). Kreşin Tatarlarının Etnik Kökenleri: *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri /Fırat Üniversitesi (Elazığ, 16-18 Ekim, 2014)*. I. Cilt. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

KONDRAT'YEV, V. G. (1970). *Oçerk Grammatiki Drevnetürskogo Yazıkı*. Leningrad: İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.

MÖXEMEDOVA, R. G. (2005). *Kireşin Tatarları Kiyimı*. Kazan: Slovo.

Tatarı [Monografiya: İsxakov D.M., Ramazanova D. B. vb.] (2001). Moskva: Nauka.

TUMAŞEVA, D. G. (1961). *Könbatış Sibır Tatarları Tili: Grammatik Oçerk Hem Süzlük*. Kazan: Kazan Üniversitesi Neşriyatı.